

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЯКІСНИХ МЕТОДІВ

Статтю присвячено особливостям застосування якісних методів в емпіричній практиці соціологічних досліджень. Автор торкається відмінностей у програмах досліджень якісними та кількісними методами, а також звертає увагу на специфіку використання неформалізованого інтерв'ю.

У кожному суспільстві існують різні "правила гри", свої жертви та ризики. Їх описували О. Бальзак, Е. Золя, Л. Толстой, Ф. Достоєвський та ін. у діях своїх персонажів. Вони показували як "правила гри", так і стратегії "гравців" у межах цих правил. Опис та аналіз індивідуальних людських стратегій можна використовувати не тільки в літературі як художній засіб, а й у соціології, історії, антропології, етнографії для розуміння способу існування людей у даному суспільстві. У соціальних науках цей засіб отримав назву біографічного методу. Він має своє специфічне поле використання, яке є важкодоступним для традиційного погляду соціолога, який оперує цифрами. Передусім це стосується "закритих" соціальних груп (наприклад, кримінального середовища), емігрантів, національних меншин. З вивчення саме цих середовищ і почався біографічний метод у 20-ті роки (Т. Томас та Ф. Знанецький, чиказька школа) [1]. Відродження біографічного методу як перспективного дослідницького підходу здійснюється польськими, французькими, англійськими, російськими соціологами. Ними ініційовано суспільно-науковий рух по проведенню відкритих конкурсів автобіографій, виданню альманахів, створенню біографічних фондів. Зібрання цих матеріалів відкриває широкі можливості для досліджень. В останні десятиріччя, починаючи з 70-х років, на хвилі відродження інтересу до біографічного методу його межі значно розширилися. Сьогодні він використовується всюди, де дослідника цікавить суб'єктивний досвід переживання соціально-історичних процесів (війни, революції, кризи, міграції) та певних фаз людського життя (дипинство, хвороба чи смерть). Біографії людей можна також використовувати для реконструкції історії становлення й розвитку окремих соціальних інститутів та організацій (наприклад, партій та політичних рухів, нових напрямків у науці). Нині він застосовується там, де основною базою даних є отримана з перших рук інформа-

ція про індивідуальний соціальний досвід — про вчинки, події, емоції. Вона має цінність саме як суб'єктивна точка зору соціального "актора", тому головним її джерелом у біографічному методі слугують: отримані під час глибинного неструктурованого інтерв'ю історії життя, письмові автобіографії, щоденники, листи, родинні архіви, фотографії і т. п. Тож останнім часом біографічний метод набуває дедалі більшого поширення.

Поява у вітчизняній соціології зацікавленості в якісних методах, зокрема, в біографічному методі, не є випадковою. Цьому сприяли як зміни у соціологічній науці, так і явища загального соціального плану — зрушення до гуманізації, за словами К. Палмера, потрібного фокусу соціології: біографії, історії та структури, а також зростаюча незадоволеність дослідників поверховістю масових соціологічних опитувань [2]. У центрі уваги біографічного дослідження — суб'єктивний досвід, життєвий шлях, поведінка, діяльність людини. "Автобіографія дозволяє забезпечити вимір людської реальності, який важко зробити іншими засобами. За допомогою автобіографій ми можемо вивчати надії та страхи людей, їхні індивідуальні вибори щодо широких соціальних і політичних змін, їхні раціональні та несвідомі мотиви дії, і понад усе — значення і зміст, які вони вкладають у своє життя" [3].

Звернення до історій життя відповідає уявленням феноменологічного підходу, який декларує схильність до природних даних [4] і припускає, що зрозуміти світ можна тільки через свій власний досвід або через "співчутливе" переживання досвіду іншого суб'єкта. Для біографічного методу характерним є вільне спілкування інтерв'юєра та респондента, яке базується саме на "розумінні", а не просто на реєстрації ознак; встановлення емоційних відносин, відносин довіри між дослідником та інформатором.

Метод враховує вимоги феноменологічної соціології не переносити на поведінку, повсяк-

денний світ людини сторонню їй схему інтерпретації. Головною частиною структури аналізу визнається суб'єкт, що сам інтерпретує своє життя. "Суб'єкт пропонує дослідникові символічну реконструкцію складної соціальної реальності у вигляді інтерпретації значимих подій свого життя і їх контексту" [5]. Отже, до історії життя входить інтерпретація самих осіб про те, що, на їхню думку, найбільше вплинуло на їхнє життя. Під час розповіді людина пропонує суб'єктивно організовану модель — своє уявлення про ситуації життя.

Особлива перевага методу: він "робить доступною процесуальність соціального життя. Зібраний за допомогою біографічного методу матеріал містить у собі "історію", як вона розпочиналася, тривала, розвивалася до останнього дня; життєві процеси стають такими, що аналізуються (у будь-якому випадку з боку оповідача)" [6]. Суб'єкт будує свою біографічну розповідь як певну послідовність подій у соціально-індивідуально-історичному часі.

Метод історії життя демонструє соціальну обумовленість життєвих шляхів. У соціології соціальні виміри зазвичай розглядаються як сумарні, що стосуються макросистем — як деформація соціальних інституцій або структури. Не так часто пов'язує між собою вікові етапи, соціальне становище, стан здоров'я, психологічні кризи, історичні події, освітні, сімейні цілі тощо. Історії життя ніколи не втрачають двох реально існуючих полюсів людського життя — індивідуального та соціального, досліджуючи зв'язок між індивідуальною біографією і суспільними процесами, розглядаючи особистість автора на фоні й у зв'язку з соціальним оточенням (сім'я, школи кола однолітків, засобів масової інформації), які й формують неповторність установок та цінностей.

Кожний випадок, що вивчається, стає певним самостійним проектом у рамках єдиного задуму. Він має свого дослідника, який працює як інтерв'юер, і як статистик та аналітик документів, а згодом — як інтерпретатор і теоретик. Такий емпіричний досвід, не пов'язаний з традиційним розподілом праці в залежності від операцій та етапів соціологічного дослідження, формує у виконавця цілісне, об'ємне бачення досліджуваної реальності, формує зовсім інший стиль методологічної рефлексії та змістовного оповідання про одержані дослідницькі результати.

Традиційні кількісні методи соціологічних досліджень базуються на "жорсткій" методологічній моделі емпіричних досліджень, що пов'язано з позитивістською традицією, яка передбачає формалізовані структури дослідницьких програм, членування дослідницького процесу на

окремі операції, які реалізуються за чітко фіксованими нормами, формалізовані методики збору та аналізу даних і організації взаємин дослідника з емпіричним об'єктом. Притаманний цьому напрямку функціональний розподіл праці між керівниками дослідження — професійними соціологами та вузькоспеціалізованими виконавцями, які не мають соціологічної підготовки, є об'єктивною основою жорсткої формалізації окремих видів виконавчої діяльності, оскільки дозволяє забезпечити контроль якості виконання інструкцій.

Методологічні проблеми якісних методів залишалися за межами професійної уваги соціологів до початку 90-х років, коли виразно позначилося протиріччя між швидко змінюваною ситуацією і традиційними методологічними підходами до її вивчення. Публікації з теоретичних проблем розуміючої соціології не були затребувані соціологами, оскільки в них не розглядалися питання, безпосередньо пов'язані з методикою емпіричних досліджень. Лише після появи і початку поширення досвіду емпіричних досліджень з використанням неформалізованих, "м'яких" методів (маркетингові дослідження, вивчення електорату методом фокус-груп, біографічний метод та ін.) виникла необхідність розв'язання цих проблем.

Вихідна гіпотетико-дедуктивна модель, яка формується в дослідницькій програмі кількісних методів, поле пілотажу набуває статусу жорсткої норми і передбачає для виконавців максимально сувору її реалізацію, профілактику і контроль можливих помилок. Тому й опис досвіду частіше за все виглядає як контрольна робота відмінника. Говорити про складності, невдачі та непорозуміння — те ж саме, що звітувати про власну погану роботу.

Методологія якісного дослідження, навпаки, з самого початку відкрита для постійної методологічної рефлексії протягом всього дослідницького процесу. Дослідницька стратегія (від вибору одиниць обстеження до вибору методів збору даних, їх інструментальної модифікації та можливої заміни чи використання їх комбінацій) формується у процесі взаємодії початкового загального задуму з емпіричним об'єктом. Методологічні рішення, які використовуються для вивчення першого випадку, рефлексуються, вдосконалюються і розвиваються за необхідністю при переході до кожного наступного випадку. Формування методичних рішень має рефлексивно-інтеграційний характер. На відміну від формалізованого варіанту дослідження, використання якісної методики вимагає, щоб роль дослідника належала тільки соціологові-професіоналові, або представникові спорідненої професії: психологові, етнографові, історикові і т. ін. Таке до-

слідження — це завжди аналіз випадку, робота з одиничним об'єктом, штучна робота. Тому й опис методу не припускає жорсткого інструктивного *стилю*, який *передбачає неухильне дотримання* нормативно-методичних вказівок. Тут йдеться радше про поради, загальні рекомендації, опис універсальних компонентів процедури дослідження, таких як етапи дослідження (вхід у поле, що говорити і що робити в полі, рутина польової роботи, завершення роботи), які аспекти досліджуваної ситуації можливо спостерігати (фізичні і соціальні умови, формальні і неформальні взаємодії тощо).

Однією з базових основ якісних методів є неформалізоване або напівформалізоване інтерв'ю. Ця методика за своєю суттю не припускає членування роботи соціолога на рутинні операції та розподіл праці між "творцями" й "виконавцями". Дослідник-інтерв'юєр працює в ситуації інтерв'ю і як майбутній аналітик, і як автор звіту для замовника, і як автор майбутньої монографії для читачів. Отже, дослідник цілісно проживає все дослідження при виконанні кожного його етапу. Можна сказати, що це є наслідком, відображенням специфіки рольових позицій дослідника і досліджуваних при використанні якісної методології.

В ситуації неформалізованого інтерв'ю це стає наочним порівняно з формалізованим інтерв'ю. Рольова діада: дослідник-соціолог і досліджуваний-респондент змінюються на іншу рольову діаду: слухач-соціолог і оповідач-респондент. У формалізованому інтерв'ю респондент цікавить соціолога як статистична одиниця, як частина статистичної сукупності. Ця мета і диктує логіку спілкування. У неформалізованому інтерв'ю оповідач вирішує творчу задачу: створити, вибудувати одну з багатьох версій заданої теми на матеріалі власного життєвого досвіду, власної картини світу для даного конкретного співрозмовника-інтерв'юєра. Для респондента це знайоме оповідання, слухачами якого багато разів були різні аудиторії на різних етапах життєвого шляху. Наприклад, шкільні друзі, друзі по роботі вже в дорослому житті і т. ін. У той же час розповідь на запропоновану тему не завжди узгоджується з передбаченим результатом. Це не

означає, що ситуація неформалізованого інтерв'ю усуває домінування інтерв'юєра або що респондент та інтерв'юєр міняються місцями. Логіка *вільного оповідання, розгортання сюжету в нарративі* значно підвищує для соціолога шанс почути і зрозуміти партнера по соціальному процесу. Реалізація цього шансу залежить вже не тільки від того, як проведено інтерв'ю і як зроблено транскрипт, а й від методів аналізу.

Але в якісних методах рано чи пізно настає момент, коли відбувається певне ототожнення дослідника з досліджуваною людиною, а їхній взаємний вплив і взаємодія одночасно й допомагають, і заважають створенню об'єктивного враження про досліджуване соціальне явище. У процесі довготривалого спілкування дослідника з респондентом вони починають краще розуміти один одного: дослідник інтерпретує висловлювання респондента вже, виходячи з ширшого контексту, враховуючи його спосіб життя, використовує слова респондента тощо. Останній, в свою чергу, поступово починає розуміти завдання дослідника, прагне йому допомогти, свідомо чи несвідомо відбираючи інформацію, намагається глянути на тему розмови з точки зору дослідника.

Методика якісного дослідження повинна по можливості підсилити позитивні сторони тісного контактування з респондентом і обмежити негативний ефект надмірної особистої залученості дослідника в ситуацію інтерв'ю чи спостереження. Мистецтво бути водночас залученим і відстороненим від об'єкта дослідження досягається, з одного боку, досвідом роботи, а з іншого — постійним усвідомленням та аналізом причин зміни власних позицій під час дослідження. Прикладом такого балансування може слугувати ситуація інтерв'ю, в якій дослідник, незважаючи на явні чи непрямі прохання респондента дати оцінку якимось епізодам історії його життя, ухиляється від емоційних або етичних оцінок його поведінки, але постійно підкреслює свою увагу до слів співрозмовника і прагне точніше зрозуміти значення змісту розмови, а також демонструє доброзичливість ставлення до нього як до цікавої і неординарної особистості.

1. Thomas W. A., Znaniecki F. The Polish Peasant in Europe and America.— Chicago, 1918—1920.
2. Биографический метод в социологии: история, методология и практика.— М.: Ин-т социологии РАН, 1994.— 178 с.
3. Sheridan D. Writing to the Archive: Mass-Observation as Autobiography// Sociology.— 1993.— V. 27.— N 1.— P. 27—40.
4. Бергер /Т., Лукман Т. Социальное конструирование реальности.— М.: Медиум, 1995.— 323 с.

5. Альмодавэр Ж.-П. Рассказ о жизни и индивидуальная траектория: сопоставление масштабов анализа // Вопросы социологии.— 1992.—Т. 1.— № 2.— С. 98—105.
6. Фукс-Хайнриц В. Биографический метод // Биографический метод в социологии: история, методология и практика.— М.: Ин-т социологии РАН, 1994.— С. 11—41.

Bondar V. S.

METHODOLOGICAL PECULIARITIES
OF QUALITATIVE METHODS

The article deals with the peculiarities using qualitative methods in empiric practice of sociological researches. The author touches upon qualitative and quantitative differences in researching programs as well as pays attention to specification and usage of informal interview.